

М. СЛОБОДЯНЮК

Радянське антифашистське підпілля

Одним з видатних явищ Другої світової війни став антифашистський рух Опору. Боротьба проти окупантів велася в усіх країнах, що опинилися під владою нацистів та їх союзників. Попри національні та історичні особливості, в кожній європейській країні антифашистський рух мав спільні риси і розвивався за схожими закономірностями.

В більшості окупованих країн з окупантами боролосся кілька організацій. У Польщі рух Опору представляли Армія Крайова (АК), Народове сіли збройне, Батальйони хлопске, Гвардія Людова, Жидовска організація бойова, Жидовські зв'язок валкі та ін. У Греції такими були Народновизвольна армія Греції (ЕЛАС), Національно-демократичний союз Греції (ЕДЕС) та Національне і соціальне визволення Греції (ЕККА), у Голландії — Рада Опору (комуністи і ліві), Орде-дінст (праві) та Кнок-плуген (протестанти), у Бельгії — Валлонський фронт, група “G”, Таємна армія, Бельгійський легіон та ін.

Найбільш різнобарвним був французький рух Опору, до якого, серед іншого, входили великі організації Комба (ліві), Конфрері Нотр-Дам (католики), Ліберасьон (соціалісти), Франтірьор е партізан (комуністи і ліві), Дефанс де ля Франс (праві), Організасьон сівіль е мілітер (праві), Се де ля Резістанс, Організасьон де ля Резістанс де л'Арме, Арме Секрет (голлісти). Також значну роль у французькому Опорі відігравали іспанські партизани (анархісти, комуністи, ліві республіканці, баскські націоналісти), які емігрували після громадянської війни з Іспанії.

Течії руху Опору в Україні й у Європі в цілому можна поділити на дві основні групи: комуністичні та некомуністичні. Якщо перші прагнули негайно розпочати нещадну боротьбу з окупантами, не рахуючись з втратами, то другі, як правило, були більш пасивними. Зокрема, більша, порівняно з радянським або югославським рухом Опору, пасивність польського або чеського Опору пояснювалася його відповідною стратегією, що отримала назву атантизм. Атантизм передбачав накопичення сил, відмову від активності у веденні збройної боротьби, аби не провокувати масових каральних акцій окупантів проти мирного населення, збереження власних кадрів та очікування слушного моменту для збройного виступу (“тримання зброї при нозі”). Боротьба обмежувалася індивідуальним терором, саботажем, окремими диверсіями, захистом населення від грабунку, антифашистською пропагандою, розбудовою підпільної мережі, накопиченням зброї. Цієї стратегії дотримувалися АК, четники в Югославії, албанська Баллі комбетар, Литовська визвольна армія, грецька ЕДЕС, Українська повстанська Армія. Отже, більша, порівняно з комуністичними партизанами і підпільниками, пасивність неко-

муністичних фракцій у веденні збройної боротьби проти окупантів є їхньою характерною ознакою, що відповідає їхнім завданням.

Концепції атантизму протистояла концепція “всенародної боротьби”, поширена серед комуністичних течій руху Опору і, в першу чергу, серед радянських антифашистів. Їхньою метою була безкомпромісна, систематична, тотальна війна проти окупантів, орієнтація на максимальне сприяння Червоній армії з залученням до боротьби переважної більшості населення та заподіянням ворогу якнайбільшої шкоди, незважаючи на власні втрати. Відповідно до цієї концепції керівник УШПР Т. Строкач 3 серпня 1942 р. видав наказ “Про активізацію дій партизанських загонів у тилу противника” з вимогою “всім партизанам, незважаючи на будь-які труднощі і навіть ціною життя... завдавати безперервних ударів скрізь і всюди”¹. Кульмінацією “всенародної боротьби” мало стати всенародне повстання проти окупантів.

Важливою формою руху Опору проти німецько-фашистських загарбників на території України стала підпільна боротьба. Якщо ведення партизанської війни сильно залежало від ландшафту та пори року, від постачання зброєю та продовольством, від підтримки населення, то підпільна боротьба через свою специфіку (значно менша залежність від указаних вище чинників) велася по всій території України протягом усього часу окупації.

Саме підпільні форми боротьби стали основними на більшій частині України. Особливе значення радянське підпілля мало у південних та південно-східних областях, оскільки саме там зосереджувалися стратегічні промислові об’єкти, великі міста, порти, а також густа мережа автомобільних доріг та залізниць, яку противник використовував для вивезення з України матеріальних цінностей та перекидання на фронт військових вантажів і людських резервів. Саме у містах розташовувалися органи управління, штаби, тилові служби і резерви, склади і перевалочні бази, автопарки, шпиталі, вузли зв’язку, пропагандистські, контррозвідувальні, каральні, охоронні та інші заклади окупантів². Всі вони стали об’єктами для атак і диверсій антифашистського підпілля.

Глибоко законспіроване антифашистське підпілля в Німеччині та Австрії займалося здебільшого збиранням і передачею розвідданих, антифашистською агітацією, наданням допомоги іноземним робітникам та військовополоненим, залученням нових людей до боротьби та підготовкою замаху на А. Гітлера; підпілля Бельгії, Нідерландів, Люксембурга, Норвегії та Данії зосередило свою роботу переважно на проведенні мітингів і демонстрацій, страйків та саботажів; підпільники Югославії, Албанії, Греції, Італії, Франції акцентували увагу на всілякому сприянні партизанам (диверсії, теракти, розвіддані, переправлення людей у партизанські загоны), а у Польщі та Чехії головним завданням підпілля стала підготовка збройного повстання. Основними формами боротьби радянського підпілля стали антифашистська агітація, економічний саботаж, диверсії на комунікаціях та індивідуальний терор. У цілому інструментарій підпільної боротьби був вельми різноманітний:

1. *Організаційна розбудова.* Залучення до підпільної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв’язку з іншими підпільними організаціями, партизанськими загонами та з “Великою землею”, планування операцій, налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази

підпілля, облаштування явок і “поштових скриньок”, підробка документів, легалізація підпільників, насадження агентури в окупаційних установах.

2. *Агітація і пропаганда*. Інформаційна війна, поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній (чутки, радіопередачі) або друкованій (листівки, газети) формі з метою схилити місцеве населення і (рідше) самого противника на свій бік. Доведення до населення даних про успіхи Червоної армії та руху Опору в антифашистській боротьбі. Антифашистська пропаганда й агітація, прийом і розповсюдження інформації з радянського радіо, поширення зведень Радінфомбюро, протидія німецькій пропаганді.

3. *Психологічна війна*. Відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях, підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення думок і чуток про швидке повернення Червоної армії, вселення віри в остаточну перемогу, створення у свідомості людей ефекту присутності і непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань, запобіганні співпраці місцевого населення з окупантами, залякування зрадників та нестійких елементів, підрив бойового духу окупаційних військ та адміністрації. Дезінформування окупаційних властей, морально-психологічне розкладання адміністрації ворога і його військових формувань, політична робота серед населення окупованих територій. Провокування окупантів на несиметричні репресії проти мирного населення і розширення таким чином соціальної бази руху Опору.

4. *Саботаж*. Свідоме невиконання або недбале виконання певних обов'язків, неспівпраця з окупантами, невихід на роботу, відмова від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції, пошкодження обладнання, розкрадання майна, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів. Проникнення в окупаційні органи влади. Протидія вивезенню молоді на роботу до Німеччини. Переховування євреїв, циган, поранених червоноармійців і партизанів. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам та “оточенцям”.

5. *Диверсії*. Вважалися ефективним способом дезорганізації ворожого тилу, заподіяння відчутних втрат окупантам, не вступаючи з ними у прямий бойовий контакт. Таким чином, суттєвих втрат противнику могли завдавати невеликі групи підпільників і навіть одинаки. Це — дії підрозділів або окремих осіб в тилу противника, спрямовані на виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення управління військами та комунікацій (доріг, мостів), вузлів та ліній зв'язку, високовольтних ліній, отруєння водогонів та криниць, знищення живої сили і воєнної техніки.

6. *Розвідка*. Збір і передача розвідданих для воєнного і політичного керівництва СРСР, партизанських загонів, інших підпільних організацій.

7. *Терор*. Знищення живої сили противника. Ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації.

8. *Сприяння партизанським загонам*. Постачання партизанам продовольства, зброї та амуніції, розвідданих. Створення партизанських резервів. Організація та мобілізація боєздатного населення, що залишилося на окупованій території, переправлення його до партизанських загонів.

9. *Збройне повстання*. Вища форма підпільної боротьби, що виявлялася у відкритому збройному виступі проти окупантів з метою звільнення населених пунктів або безпосередній взаємодії з Червоною армією.

У липні-жовтні 1941 р. завдання організації “всенародної боротьби” на теренах України було покладено на радянське комуністичне підпілля. Саме тому своїм виникненням радянське підпілля завдячує, перш за все, ініціативі партійно-державних органів СРСР. Як і партизанський рух, воно формувалося “згори” за адміністративно-територіальним принципом. За радянською класифікацією радянське підпілля поділялося на: 1) комуністичне (партійне) — підпільні комітети і осередки компартії; 2) комсомольсько-молодіжне — підпільні комітети і осередки ЛКСМУ, а також підпільні організації, що склалися з комсомольців і безпартійної молоді; 3) антифашистське (патріотичне) — організації і групи, сформовані, в основному, з безпартійних громадян³. Причому характерною особливістю виникнення радянського підпілля було те, що централізовано організовувалися лише партійні й комсомольські осередки, натомість ані партійні, ані “безпартійні” групи стихійно майже не виникали (вони з’явилися пізніше).

Інспірацію радянського Опору “згори” підтверджують численні державні і партійні документи, якими передбачалося створення антифашистської боротьби і керівництво нею з боку відповідних структур. В перші ж дні війни відповідні державні і партійні органи СРСР отримали вказівки про організацію партизанської і підпільної боротьби на окупованій території.

7 липня 1941 р. оприлюднено звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу, в якому містився заклик на зайнятій ворогом території створювати партизанські, диверсійні групи, висаджувати мости, знищувати телеграфний і телефонний зв’язок, підпалювати ліси і склади, громити обози, знищувати живу силу ворога. Підвищена увага надавалася формуванню розгалуженого партійного підпілля, що мало забезпечити повсюдне керівництво всіма формами спротиву окупантам. Організацію боротьби в тилу німців було доручено 4-му відділу НКВС, воєнним радам фронтів і партійним органам. ЦК КП(б)У взяв цю роботу під свій контроль. Безпосередньо цим питанням займалися спеціально призначені члени Політбюро і секретарі ЦК КП(б)У, перші секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії. Робота всіх цих органів полягала в підготовці керівних кадрів для підпільно-партизанської боротьби, у бойовому і тактичному навчанні партизанів і підпільників, створенні для них матеріальної бази, підтриманні з ними зв’язку, в загальному керівництві боротьбою, її ідеологічному забезпеченні тощо.

На місцях розгорнулася активна робота, спрямована на виконання вказівок центру. Наприклад, 22 вересня 1941 р. бюро Одеського обкому партії ухвалює рішення “Про впорядкування катакомб і підвалів”. Секретарі райкомів КП(б)У і райвиконкоми зобов’язувалися до 29 вересня прокласти в катакомби електрику, призначити комендантів катакомб та агітаторів, створити там необхідні для ведення антифашистської боротьби запаси. 23 жовтня 1941 р. Кримський обком ВКП(б) затвердив командування партизанським рухом (командуючий А. Мокроусов, комісар — С. Мартинов).

Серед комсомольсько-молодіжних організацій протягом війни найбільш відомими стали “Молода гвардія” в Краснодарі Ворошиловградської області, “За Радянську Україну” — в Запорізькій області, “Партизанська іскра” — на Миколаївщині, під керівництвом Сави Матекіна — у Сталіно, Якова Батю-

ка — у Ніжині Чернігівської області, Ніни Сосніної — в Малині Житомирської області, Лялі Убийвовк — у Полтаві, Харківський підпільний обком ЛКСМУ на чолі з Олександром Зубарєвим.

Після відходу Червоної армії з Дніпропетровщини в тилу ворога було залишено 1 072 особи у складі підпільних обкому, 7 міськкомів і 29 райкомів⁴. У всіх районах Кіровоградської області ще до окупації сформована 251 підпільна організація з 926 членів партії, підібрані і затверджені керівники обкому, Кіровоградського і Знам'янського міськкомів, 28 райкомів партії⁵. На Миколаївщині, яка мала 29 сільських і міських районів, передбачалося створити 16 підпільних райкомів і обком, підпільні організації і групи, в яких планувалося залишити 1 057 комуністів⁶. У всіх областях підпільні райкоми склалися з 3—5 членів. Кожен район поділявся на сектори, очолювані членом райкому, з підпорядкуванням йому залишених у підпіллі комуністів. В секторах створювалися сільські підпільні партійні осередки і диверсійні групи.

Під керівництвом компартії та за взірцем партійного створювалось і комсомольське підпілля. На Дніпропетровщині в складі підпільних обкому ЛКСМУ, 5 міськкомів, 11 райкомів було залишено 104 комсомольця. В Запорізькій області вдалося створити лише обком, 2 міськкоми, 8 райкомів, 7 первинних організацій зі 183 комсомольців⁷, на Кіровоградщині — 2 райкоми та 2 первинні організації, на Миколаївщині — 2 комсомольські осередки⁸. Як виявилось, найбільш дієздатні підпільні формування комуністам вдалося створити на території Дніпропетровської і Кіровоградської областей. В Миколаївській та Запорізькій областях через несподіваний наступ ворога і власні помилки створити дієву підпільну мережу не вдалося.

Окрім партійно-комсомольського підпілля в Україні створено мережу спеціальних підпільних розвідувальних і диверсійних груп. Так, у Запорізькій області залишено 27 агентів для диверсійно-розвідувальної діяльності⁹. У Миколаєві до початку 1943 р. спеціальне завдання успішно виконувала група В. Лягіна (Корнева), яка вибухівкою знищила 20 т пального, склад зимового обмундирування, 53 автомашини, 27 літаків і 2 ангари. Загалом ворогу завдано збитків на суму 50 млн. райхсмарок¹⁰. Всього на окуповану територію України було перекинуто 805 розвідників і зв'язкових¹¹.

У західних та значній частині правобережних областей через швидке просування Вермахту створити серйозну кадрову і матеріально-технічну базу для підпілля не вдалося. Крім того, у західноукраїнському регіоні лише невеликий відсоток населення підтримував більшовиків, що спричинило слабкість радянського підпілля в даному регіоні упродовж усього періоду окупації. Через ці обставини радянському керівництву довелося створювати там підпільну мережу шляхом закидання організаторів на вже окуповану ворогом територію у важких умовах німецького терору та ворожості до “совєтів” більшості населення.

Серед залишених на нелегальному становищі парторганізацій активну роботу відразу розпочали Чернігівський (на чолі з М. Попудренком, а потім О. Федоровим), Харківський (І. Бакулін), Дніпропетровський (М. Сташков і Д. Садовниченко), Сталінський (С. Щетинін) підпільні обкоми КП(б)У, Київський підпільний міськком та ряд інших. Уже в перші дні окупації Києва підпільники Залізничного райкому компартії на чолі з О. Пироговським підірвали за-

лізничну станцію Київ-товарний, 2 цехи паровозоремонтного заводу, Солом'янський і Повітрофлотський мости, знищили 280 вагонів з вантажем. Підпільники О. Лебєдєв і М. Тацков підпалили Дарницьке депо, вивівши з ладу всі паровози. Внаслідок цієї диверсії станція Дарниця не працювала 25 діб¹².

Одним з головних завдань окупаційної адміністрації стало придушення будь-якого спротиву “новому порядку”. Для цього систематично здійснювалися масові облави й обшуки, взяття заручників. Була створена густа мережа контрольно-розвідувальних органів з численною агентурою, запроваджувалися комендантська година, охорона важливих об'єктів та патрулювання вулиць. Успішним прийомом мінімізації соціальної бази та нейтралізації радянського підпілля стало вивезення молоді на роботу до Німеччини, розстріли активних діячів компартії, радянських органів безпеки та державного апарату. Усі члени ВКП(б) мали зареєструватися в окупаційних органах влади, багато з яких були завербовані німцями.

Успіх у боротьбі з патріотами загарбникам приносили не лише каральні, але й превентивні заходи. До останніх належало запровадження систем режиму пересування і проживання. Кожен українець повинен був мати при собі паспорт і довідку, що засвідчувала благонадійність володаря. Крім того, окупанти створили систему всіляких посвідчень особи, легітимації, документів на право проживання та з місця роботи, карток явки на біржу праці, посвідчень військовополонених, завербованих на роботу до Німеччини тощо. Причому для різних районів навмисно впроваджувалися різні види документації, порядок її оформлення і правила проживання та пересування. Так, на Кіровоградщині мешканцям під страхом смерті заборонялося віддалятися від місця проживання більше як на 20 км. Встановлення спецперепусток на пересування між населеними пунктами (в різних районах — різний режим), дозвіл рухатися тільки по головних шляхах, необхідність отримання дозволу старости чи коменданта на ночівлю не вдома серйозно ускладнювали підпільну боротьбу і полегшувало діяльність каральних органів¹³.

Внаслідок німецьких репресій на початку окупації критичний стан із діяльністю руху Опору склався практично в усіх областях України. Чистки, що проводилися німцями з метою знешкодження і винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців та партійних активістів, спричинили великі втрати серед підпільників, багато з яких належали до “неблагонадійних” категорій. Оскільки переважна більшість членів залишених підпільних організацій була комуністами та функціонерами, вони виявилися або репресовані німцями, або втратили зв'язок з керівництвом.

Швидке просування німців дозволило їм в серпні 1941 р. окупувати всю Миколаївщину. Керівники Миколаївського підпільного обкому залишили територію області, чим значною мірою дезорієнтували і дезорганізували місцеве підпілля. Багато членів сформованих підпільних організацій у повному складі або частково евакуювалися, а ті, хто залишився, не змогли розгорнути боротьби. З 16 залишених підпільних райкомів розпочав боротьбу лише один. У доповідній записці опергрупи штабу партизанського руху 3-го Українського фронту з перевірки діяльності партизан і підпільників зазначалося, що “партизанський рух і підпільна робота... в Миколаївській області виникли і росли стихійно... без належної організаційної і керівної діяльності партійних і радян-

ських органів... Миколаївський обком КП(б)У... залишив незначну кількість членів партії для роботи в тилу противника, з яких більшість... евакуювалися, а ті, хто лишилися — не очолили стихійного... патріотичного руху"¹⁴.

У перші два-три місяці окупації Миколаївської області опір загарбникам чинили тільки поодинокі особи, частіше всього без керівництва слабкого і бездіяльного партійного підпілля. Ці часто й дотепер невідомі люди зривали накази окупаційних властей, оголошення міськуправи і поліції, перерізали лінії телефонного зв'язку, вели антифашистську агітацію і розповсюджували зведення Радінформбюро¹⁵.

За даними органів МВС, протягом війни в 12 з 29 районів Дніпропетровської області підпільно-партизанський рух був розгромлений у перші ж дні окупації або не розгорнувся взагалі. Змогли розпочати роботу лише 6 з 70 партійних міськкомів і 18 з 29 райкомів. Самовільно залишила область або виявила бездіяльність більшість керівників комсомольського підпілля¹⁶. До кінця 1941 р. в області вціліли лише 3 підпільні організації: Дніпропетровський обком, Дніпродзержинський та Павлоградський міськкоми.

Не кращою виявилася ситуація на Запоріжжі. В кінці вересня 1941 р. німці здійснили новий наступ на півдні України. Разом з відступаючими радянськими військами область залишило багато тих, кого відібрали для роботи у підпіллі (а це 128 комуністів із 310). З області пішли Мелітопольський підпільний міськком, 8 з 11 райкомів, а керівництво Запорізького обкому хоча й залишилося на місці і вчинило спробу розпочати роботу, але невдало¹⁷. До кінця 1941 р. в області не лишилося жодної партійної підпільної організації.

Залишене у Словецькому, Лугінському, Олевському, Коростенському, Ємільчинському, Народицькому, Базарському, Барашівському, Новоград-Волинському, Овруцькому та Чоповицькому районах Житомирщини комуністичне підпілля у більшості відійшло разом з підрозділами Червоної армії або ж було репресоване німцями. Навіть на 1 грудня 1942 р. в ЦК КП(б)У не було відомо про жодну підпільну парторганізацію у 13 районах області¹⁸.

Майже всі групи радянських парашутистів та піших кур'єрів були знешкоджені німцями. З 46 кур'єрів, надісланих УШПР на зв'язок з партизанськими загонами степової України з початку окупації до лютого 1942 р., повернулося лише 7¹⁹. До кінця 1941 р. спробували перетнути лінію фронту 2,5 тис. осіб, спрямованих радянським керівництвом для налагодження підпільної роботи. Однак більшість із них загинула²⁰.

З усього залишеного на окупованій території комуністичного підпілля розгорнули роботу лише 13 обкомів, 110 окружних, міських та районних комітетів, близько тисячі організацій і груп²¹. Впродовж осені 1941 р. — зими 1942 р. нацистам вдалося розгромити або паралізувати комуністичне підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Сталіно, Запоріжжя, Мелітополя, Сум, Вінниці, Кам'янець-Подільського, Житомира, Чернівців, Ізмаїла, Сімферополя, Феодосії, Ялти та інших міст. До літа 1942 р. продовжувало існувати лише 13 підпільних обкомів, 110 міськкомів і райкомів, 280 партосередків, загалом — близько 10 % створеного підпілля, тобто близько 2 тис. осіб²². Схожою виявилась ситуація й у сусідніх з УРСР Молдавії та Білорусії: залишене партійне підпілля було значною мірою розгромлене або дезорганізоване.

Причини невдач радянського руху Опору в 1941 р. аналізуються у радянських та німецьких документах. До таких причин німецькі спецслужби відносили хаос, що виник під час воєнних дій, чистку, проведену серед “активістів”, та депресію, яка охопила людей, залишених для підпільної роботи, під враженням блискавичних перемог Вермахту²³. У підсумковому звіті УШПР до несприятливих обставин зараховано: а) відсутність зв'язку з радянським тилом, б) важкі кліматичні умови зими, в) швидке вичерпання запасів продовольства і боєприпасів, г) недостатній досвід боротьби, д) зрадливість нестійких елементів²⁴.

Окрім перерахованих у документах причин українські дослідники називають ще декілька. В. Клоков наголошував на тому, що гітлерівці за два роки війни в Європі вже мали чималий досвід боротьби з підпіллям, тоді як поспіхом підготовлені підпільники погано розумілися на конспірації²⁵. І. Курас та А. Кентій вказали на: недостатній рівень політичної роботи, порушення принципу індивідуального відбору, не завжди ретельне вивчення ділових якостей командно-політичного складу, не до кінця опрацьовані питання конспірації та організації явок і паролів²⁶. А. Чайковський основною причиною поразок називає відсутність заздалегідь розробленої програми і конкретного плану розгортання боротьби, а також центрального керівництва партизанським рухом. Це викликало серйозні труднощі в підготовці кадрів, виробленні найбільш доцільних структурних форм, тактики дій, в організації зв'язку і матеріально-технічного забезпечення.

Варто вказати на ще одну помилку: під окупацією залишались функціонери, яких здебільшого знало місцеве населення. Довоєнні конфлікти з владою, старі образи незрідка підштовхували людей до того, що вони виказували ворожим спецслужбам підпільників.

Робилися і помилки місцевого масштабу. Наприклад, у Криму місцем розташування підпільного обкому обрали місто Керч, сильно віддалене від більшості районів півострова, що ускладнювало зв'язок обкому з підпільниками. Помилковим стало й те, що в підпіллі залишався не склад міськкомів і райкомів, а один-два організатори. В результаті провал організатора залишав підпільників без керівництва і зв'язку.

В цілому організація радянського Опору “згори” обернулася тим, що створені формування спочатку не користувалися масовою підтримкою населення і не мали досвіду боротьби. Крім того, адміністративне втручання в природний процес зародження Опору призвело до недбалості у підборі командних кадрів, порушення принципу добровільності, паралелізму в управлінні. Робота з організації руху Опору була розпочата вже в ході війни, велася поспішно і не завжди кваліфіковано.

Однією з великих помилок в організації радянського руху Опору в перший період стало ставлення Москви до нього як до другорядного, допоміжного виду дій регулярної армії: з відсутністю ініціативи, формалізмом, діями суворо за статутом і наказами “згори”. Звідси — адміністративно-територіальний принцип у створенні підпілля, “добровільно-примусовий” підхід до набору особового складу, незадовільне забезпечення кадрами і матеріальними засобами.

Як твердить український історик С. Виноградов, в СРСР напередодні війни панувала атмосфера страху, тотальної підозрілості, доносів, що диво-

вижно поєднувалося з щирою вірою мас в успіхи соціалізму. В такій ситуації свідомість суспільства і масова поведінка закономірно набували непослідовного, роздвоєного характеру²⁷. Така роздвоєність негативно вплинула і на організацію партизанського руху. Поразки перших днів війни призвели до зміни хвилі патріотизму на розгубленість серед населення і керівників, зародження сумнівів у можливість перемоги. Передвоєнна атмосфера страху за наслідки прийнятих самостійних рішень не сприяла розвиткові ініціативи на місцях і в питанні розгортання руху Опору.

Одна з необхідних умов успішності партизанського руху — його добровільність — часто прямо або опосередковано порушувалася. Оскільки кожен українець пам'ятав, яких причин було достатньо для репресій, не кожен знаходив у собі сили відмовитися від пропозиції відповідних органів вступити в партизани. У грудні 1941 р. представник політвідділу 21-ї армії Південно-Західного фронту Чаплигін доповідав про “досвід” роботи інструктора Курського обкому комсомолу Агейченка стосовно добору дівчат для дій у тилу ворога: “Виконуючи тверде завдання (розкладку) завербувати 80 осіб,... він, будиши необізнаним з елементами цієї роботи, припустився грубих прорахунків — чинив тиск, влаштовував групові наради з постановкою конкретних завдань, що стало відомо вулиці,... обзивав “боягузами” й “зрадниками” тих, хто ухилився. Поставив питання на бюро РК про притягнення до відповідальності членів ВЛКСМ... за відмову виконати спеціальне завдання... Із 45 дівчат, викликаних Агейченком, під його тиском дали згоду 33, з'явилися в обком для поїздки — 12, але й з них четверо відмовилися”²⁸. Наслідками цих помилок стали масове дезертирство і зрадництво серед підпільників, їхня низька боєздатність, відірваність від населення, а відповідно, і від його підтримки.

Визначальним чинником життєспроможності підпілля була підтримка населення. За її відсутності будь-який опір приречений на поразку. Оскільки сталінський режим не міг похвалитися суцільною лояльністю населення, значна його частина не підтримувала радянських партизанів та підпільників у перший період розвитку радянського руху Опору. 13 жовтня 1941 р. німецький комендант тилового району № 553 повідомляв, що місцеве населення співпрацювало з німцями і багаторазово доносило їм про євреїв і комуністів, які ведуть боротьбу проти Німеччини²⁹. У доповідній записці на ім'я М. Хрущова від 23 листопада 1943 р. нарком С. Савченко писав: “Німецькі розвідувальні, контррозвідувальні і каральні органи... масово вербують агентуру з числа комуністів і комсомольців, котрі з різних причин залишилися в тилу ворога або потрапили туди зі спеціальним завданням... Противникові легко було прибрати осіб цієї категорії до рук, бо чимало з них... легалізувалися і доброхоті пройшли реєстрацію... Інколи окремі партійці, ставши на шлях зради, посідали у створених німецьких адміністраціях і каральних органах провідні посади, а деякі стали активними карателями...”³⁰.

Причиною зрадництва і дезертирства на початку окупації стала, перш за все, вузька соціальна база радянського руху Опору. Це пояснювалося невдоволенням значної частини населення сталінським режимом, пасивністю більшості громадян, які просто вичікували подальшого розвитку подій, психологічною депресією і розгубленістю, викликаними приголомшувачими пе-

ремогами Вермахту і терором айнзацгруп. Значно звужувала соціальну базу комуністичного підпілля і відсутність в антифашистів досвіду пропагандистської роботи з мирним населенням в умовах війни та окупації.

Осінь 1941 і зима 1941—1942 рр. стали важким випробовуванням життєспроможності і боєздатності партизанських формувань степової України, де природні умови не забезпечували надійних схованок для партизанських баз. За цих обставин загони, що уникли розгрому, перейшли до підпільно-диверсійних дій, а інші заховали зброю і розосередилися по населених пунктах, чекаючи весни. На весну 1942 р. партизани краю легалізувалися або пішли в глибоке підпілля. Цікаві, подані під різними кутами зору, відомості про стан партизанського руху в Україні в цей період подають радянські, німецькі, оунівські документи. Так, звіт про роботу штабу партизанського руху Південно-Західного фронту за 15 березня — 20 червня 1943 р. визнає той факт, що тривалий час після розгрому партизанського руху взимку 1941—1942 рр. в Південній Україні він практично не існував. Головною причиною цього називаються природні умови: “...партизанські загони, організовані в південних областях (Запорізькій, Дніпропетровській, Сталінській і Ворошиловградській)... розпалися, були виловлені і знищені... за винятком окремих партизанів і невеликих груп, які перейшли на підпільне і легальне існування в населених пунктах. Таким чином, величезна територія в смузі, яку обіймає з півночі і сходу р. Сіверський Донець і р. Дон, з півдня — Чорне море і на заході — р. Дніпро, з моменту окупації... не була охоплена партизанським рухом, позаяк голий степ не міг служити укриттям для партизанів”³¹.

Взимку 1941—1942 рр. німці писали про радянських партизанів так: “Внаслідок погіршення атмосферних умов і все більших труднощів з постачанням, а також постійних невдач партизанських операцій і наполегливого переслідування німецькими військами, дисципліна і бойовий дух значно знизилися. Членам багатьох загонів наказано переховуватися під час зими у родичів або друзів і бути наготові на весну... протягом зими партизани хочуть завербувати нових членів загонів для відновлення дій після холодів”. Оунівське повідомлення підтверджує вищеназвані документи: “Деся до січня більшовики намагалися партизанами нищити німецьке запілля. Тепер змінили тактику. Партизани скрились в підпіллі, не проявляють своєї діяльності назовні”³².

В плані розвитку партизанського руху на Південно-Західному фронті на 1 лютого — 30 квітня 1943 р. наголошувалося: “На території, що звільняється, виявляється значна кількість партизанів-одинаків, груп і навіть загонів... Як правило, ці групи і загони... відсиджувалися і нічого не робили”³³. Наприклад, Миколаївський обком, затвердивши діяльність підпільної групи “Патріот Батьківщини”, водночас зазначив, що, незважаючи на масовість організації (60 осіб), її практична діяльність була незначною. Група не провела жодної бойової операції, лише 16 осіб проявляли деяку активність, а багато учасників ухилялися від ризикованих заходів³⁴.

Терор також паралізував роботу підпільних організацій, що уникнули розгрому. Залікані арештами і розстрілами, позбавлені керівництва, підпільники в подальшому не виявляли особливої активності, деякі лише в 1943 р. пристали до патріотичних груп, що виникли стихійно. Такого роду підпільні

формування перебували в глибокому, часто бездіяльному підпіллі, активізувалися лише з наближенням Червоної армії, зводили свою діяльність до агітації, дрібних диверсій, саботажу і крадіжок матеріальних цінностей.

Таким чином, до весни 1942 р. більшість радянських підпільно-партизанських формувань була розгромлена, а решта — змушена припинити активну діяльність і перейти у стан пасивного підпілля, метою якого була не активна антифашистська боротьба, а власна безпека, отримана шляхом майже повної відмови від протидії окупантам. В умовах тотального терору на весну 1942 р. підпільні організації, що вижили, розосередилися по населених пунктах, легалізувалися або пішли в глибоке підпілля, чекаючи весни і кращих умов для розгортання боротьби.

Однак організаційні зусилля, спрямовані на створення радянського підпілля в тилу ворога адміністративним шляхом мали не лише негативні наслідки. Вони давали можливість розпочинати боротьбу одразу після приходу окупантів, не гаючи часу на організаційне оформлення, підбір кадрів, накопичення матеріальних засобів для боротьби. В справі розгортання антифашистської боротьби це відіграло, певною мірою, позитивну роль. Адже в найбільш важкий для країни період антифашисти могли негайно вступати в боротьбу з окупантами, відволікаючи на себе значні сили противника. Крім того, часто саме від залишків заздалегідь створених підпільних організацій і партизанських загонів, переважна більшість яких з приходом німців була розгромлена або розпалася, пішли паростки нових, уже стихійно створених підпільних і партизанських формувань.

Визначальними причинами пожвавлення руху Опору стало порівняння громадянами радянського і нацистського режимів не на користь останнього та неможливість відстоювати свої інтереси при окупантах законним, ненасильницьким шляхом. На початку окупації ставлення населення України до нацистського окупаційного режиму не було однозначним. Натомість воно пройшло певну еволюцію залежно від політики, яку проводили гітлерівці: від індиферентності чи обмежених очікувань пом'якшення режиму й заможнішого життя більшості населення до свідомого й різкого несприйняття нацистського панування. Ставлення населення до окупантів коливалося залежно від кількох чинників: політичних та економічних заходів окупантів, становища на фронтах, соціальної приналежності громадян. Початкове вітання “нового порядку” однією частиною громадян та байдужість “мовчазної більшості” обіцяли німцям досить міцне підґрунтя в Україні.

Але невиправдані сподівання українського населення на поліпшення свого економічного і політичного становища за німецького панування ведуть на початку 1942 р. до переоцінки ним поглядів на чужоземне правління та його політичної переорієнтації. Нетривка лояльність змінилася обуренням і розчаруванням і врешті-решт переросла в стійку ненависть до окупантів. Шляхом масового морального та фізичного терору нацисти намагалися паралізувати волю радянських громадян до спротиву, посіяти серед них страх, усвідомлення неможливості будь-якого опору. Однак політика тотального терору мала зворотний ефект, піднявши на боротьбу тих, хто ще вчора був готовий змиритися з іноземним пануванням. Зростаюча ворожість до загарбників спонукала мирне населення переходити до пасивних й активних форм протидії окупантам.

Осмислюючи початковий етап зародження і розвитку підпільних організацій, що виникли стихійно, важливо з'ясувати особисті мотиви, що спонукали мирних людей приєднатися до антифашистської боротьби. Серед них можна виокремити ідеологічні, економічні та побутово-психологічні. Ідеологічні мотиви корінілися в патріотизмі, бажанні відновити радянську владу та несприйнятті нацизму багатьма мешканцями України. Радянська історіографія вважала головним, якщо не єдиним, рушієм народного спротиву саме ідеологічну мотивацію³⁵, обходячи увагою інші. Однак численні радянські і німецькі джерела називають й інші мотиви, виходячи з яких населення ставало на шлях загарбникам³⁶.

Економічними мотивами стали погіршення матеріального становища більшості населення і відстоювання ним своїх економічних інтересів, невдоволення економічною політикою окупантів (реквізиціями, вивезенням до Німеччини матеріальних цінностей та молоді, штучним голодом у містах, тактикою “випаленої землі”, збереженням колгоспної системи, надмірними податками, низькою оплатою праці).

Побутово-психологічні мотиви іноді ґрунтувалися на звичці українців ще з радянських часів обходити чи саботувати розпорядження властей, що не влаштовували населення. Так, для окремої людини допомога підпільникам обумовлювалась не тільки патріотичними почуттями, а й звичайним співчуттям до “своїх”, сподіванням на те, що власний син або чоловік, перебуваючи в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших “добрих людей”. Поширеним мотивом участі в русі Опору було обурення зверхнім ставленням нацистів до місцевого населення, брутальним поведінням з полоненими червоноармійцями, стратами заручників, а також прагнення помсти за власне приниження або смерть близьких.

Крім того, при наближенні Червоної армії декотрі люди за допомогою участі (або імітації участі) в антифашистській діяльності намагалися заслужити прихильність радянської влади. В цьому випадку головним мотивом спротиву загарбникам був страх перед поверненням каральних органів СРСР. Природно, що в реальному житті всі ці мотиви тісно перепліталися і саме їхнє поєднання мало велике значення для розгортання руху Опору.

Важливу роль у спонуканні радянських патріотів до боротьби відіграла моральна, кадрова, а інколи і матеріальна підтримка з “Великої землі”. Після битви під Москвою радянське керівництво вирішило пожвавити боротьбу в тилу ворога, ухваливши відповідні рішення і виділивши необхідні ресурси. У зв'язку зі зміною становища на фронті ЦК КП(б)У на початку січня 1942 р. зобов'язав підпільні обкоми активізувати боротьбу. Радянське командування вживає заходів щодо встановлення зв'язку з підпіллям. Одночасно при політуправліннях фронтів і політвідділах армій створюються відділи для роботи серед населення окупованих територій і партизанів, а при воєнних радах армій — оперативні групи для зв'язку з партизанами і допомоги їм. 2 жовтня створюється нелегальний ЦК КП(б)У. Формування єдиної системи управління підпільно-партизанським рухом, його впорядкування і централізація надали йому більш організованого і цілеспрямованого характеру, зробили його більш ефективним та підпорядкованим загальним цілям війни.

Наприкінці листопада 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У розглянув питання “Про стан підпільних партійних організацій України”, а також затвердив план зміцнення партійного підпілля і покращення керівництва ним на період від листопада 1942 до березня 1943 р. Передбачалося створити на окупованій території УРСР 10 підпільних обкомів, 34 міськкоми і райкоми, направити в Полтавську, Харківську, Житомирську, Вінницьку, Дніпропетровську, Київську області 70 парторганізаторів. З жовтня 1942 до травня 1943 р. в тил ворога було направлено 180 уповноважених ЦК КП(б)У, протягом 1943 р. перекинуто 126 працівників ЛКСМУ, організовано 7 підпільних обкомів комсомолу, 36 райкомів та 141 комсомольську організацію³⁷.

Не менше ніж організаторська робота партійно-державних органів СРСР на активізації радянського підпілля позначилася позитивна зміна у ставленні цивільного населення до антифашистів. Начальник диверсійної служби абверу групи армій “Південь” Т. Оберлендер застерігав гітлерівське керівництво, що “активна і навіть пасивна підтримка партизанського руху значною частиною українського населення вибила б ґрунт з-під ніг німецького панування і призвела б до неможливості продовження операцій на Сході. Без доброзичливого ставлення населення і його активної підтримки, охорона території немислима”³⁸.

Зрозумівши значення народної підтримки, радянські органи здійснюють заходи, спрямовані на привернення населення окупованих територій на свій бік. Так, з другої половини березня 1942 р. на Південно-Західному фронті вживаються заходи з метою пожвавлення партизанського руху. Особливі зусилля зосереджувались на агітації населення окупованих районів, викритті звірств нацистів і роз’ясненні ставлення радянської влади до дезертирів, військовослужбовців, які виходять з ворожого оточення або втекли з полону³⁹. Оприлюднення позиції керівництва СРСР стосовно дезертирів, полонених та оточенців пояснювалося тим, що радянські антифашисти, потребуючи розширення власної соціальної бази на окупованих територіях, намагалися привернути ці категорії населення та їхніх близьких на свій бік, розвіяти їхні побоювання репресій в разі повернення Червоної армії. Проте, незважаючи на зростання ворожості населення до окупантів, воно, здебільшого залякане німецьким терором, все ж не надавало активної масової підтримки антифашистам.

Таким чином, з весни 1942 р. радянський рух Опору в регіоні вступає в новий етап розвитку. Під впливом перемог Червоної армії, отямившись від гітлерівських чисток та відчувши зміну у настроях населення, радянське підпілля активізує свою роботу. За даними СД, на початку 1942 р. в Україні помічені перші випадки активізації комуністичних підпільних груп, які до цього вели себе пасивно⁴⁰. Завдяки вжитим заходам у 1942 р. виникають нові підпільні організації, вдосконалюється структура комуністичного підпілля.

В цей же період починають стихійно виникати некомуністичні антифашистські організації. Незрідка такі організації ставали більш життєспроможними і дієздатними, ніж підготовлені комуністичні формування, оскільки вони виростали в умовах окупаційного режиму з перевірених і стійких борців, які у своїй діяльності більше враховували існуючі реалії, а не партійні настанови.

Зокрема, у грудні 1941 р. у м. Хотин Чернівецької області невідомим радянським офіцером створено комсомольську організацію, яка вже 21 грудня

здійснює підрив продовольчого складу. Створюються підпільні організації у Білгород-Дністровському та Ізмаїлі. В одному тільки Житомирі на першу половину 1942 р. діяло 20 підпільних груп. Ємільчинський, Новоград-Волинський і Городницький підпільні райкоми створили партизанський загін з 48 осіб і протягом року направили до нього 240 патріотів, передали 3 т борошна, 250 кг солі, 200 кг цукру, 36 кг шрифтів. У червні 1942 р. на станції Лозова Харківської області комуніст А. Немченко створив сильну підпільну організацію. З жовтня 1942 р. починає діяти молодіжна організація “Молода гвардія” у м. Краснодон Ворошиловградської області, що налічувала 90 членів⁴¹.

На середину 1942 р. на Чернігівщині діяло 65 підпільних організацій і груп загальним числом більше 430 осіб, на Полтавщині — 31 партійна організація і група, 4 комсомольських і 27 патріотичних груп, на Вінниччині — 179 організацій і груп. На осінь 1942 р. на Одещині розгорнули активну діяльність 55 організацій і груп комуністичного підпілля, що об’єднували понад тисячу людей⁴².

Найбільшими вогнищами радянського руху Опору в степовій Україні стали Дніпропетровська і Кіровоградська області. Це було зумовлене тим, що в цих областях підпільні обкоми не були розгромлені німцями. Під їхнім керівництвом діяльність підпільних організацій була централізована і скоординована, що, в свою чергу, зменшувало втрати і підвищувало ефективність боротьби. У найбільш сприятливих умовах перебував Кіровоградський обком, який базувався у важкодоступних для німців лісах. Маючи в своєму розпорядженні збройну силу, заздалегідь заготовлені запаси продовольства, матеріально-технічні засоби для політичної роботи, обком зміг швидко налагодити підпільну мережу і ефективно керувати нею. В січні 1942 р. створюються підпільні комсомольські організації в Кіровограді, Новій Празі, Світлополі, Знам’янці⁴³. На весну партійні організації розгорнули боротьбу в шести північно-східних районах області. У Кіровограді діяла підпільна група ім. Кірова, яка в другій половині 1942 р. виросла до 112 осіб. Восени вона об’єдналася з іншими підпільниками міста в організацію ім. Ворошилова, що фактично виконувала функції підпільного міськкому партії. На кінець року до її складу входило 730 осіб.⁴⁴

На Дніпропетровщині приступили до активної роботи 5 міськкомів і 12 райкомів партії. У другій половині січня в Павлограді відбулася обласна нарада керівників підпільних осередків Дніпропетровщини, на якій було підбито підсумки їхньої роботи і накреслено план подальших дій. Особливу увагу приділено зміцненню та збільшенню бойових і диверсійних груп. Ухвалено рішення про максимальне використання легальних засобів боротьби, для чого рекомендовано засилати своїх людей в окупаційні установи⁴⁵.

При допомозі ЦК у травні 1942 р. на основі підпільної організації Г. Савченка і на чолі з ним відновлено Дніпропетровський підпільний міськком, що налічував до 200 членів⁴⁶. На осінь в області діяло 12 підпільних міськкомів і райкомів партії, 39 комуністичних організацій і груп, які об’єднували 950 осіб. Кожен другий підпільник був комуністом або комсомольцем⁴⁷. У вересні 1942 р. відбулося створення об’єднаного райкому комсомолу з комсомольсько-молодіжних груп Павлоградського, Юр’ївського, Петропавлівського і Синельниківського районів.

На Миколаївщині влітку 1942 р. виникли нові підпільні організації і групи в Миколаєві, в селах Снігурівського, Новоодеського, Варварівського, Миколаїв-

ського, Березнегуватського районів. Важливою подією у розвитку радянського антифашистського руху в області стало створення підпільного “Миколаївського центру”, який керував 25 підпільними організаціями і групами краю з понад сотнею членів у них. Усього протягом 1942 р. в області створено 29 підпільних організацій і груп, з них 8 — у містах і 21 — в селах⁴⁸.

На другому етапі радянський рух Опору в Україні використовував проти окупантів переважно підпільні форми боротьби. Певна частина підпільників перебувала у бездіяльності, паралізована німецьким терором. А залякане населення в основній своїй масі, хоча й змінило своє ставлення до окупантів, все ж зволікало вступати в боротьбу з ними. Тому приплив у підпілля нових членів не став масовим. Підпілля протягом 1942 р. зазнало нових відчутних втрат. Готуючись до літнього наступу 1942 р., німці вживали найжорстокіших заходів для придушення партизанського й підпільного руху. Внаслідок нової хвилі репресій, часто доповнених безтурботністю і недотриманням конспірації, фашисти завдали радянському підпіллю важких ударів.

У травні-червні 1942 р. арештовано більшість членів Київського підпільного міськкому, а в січні 1943 р. — розгромлено Київський обком на чолі з І. Сергієнком. Усього за час окупації німці знищили у Києві 617 підпільників, “саботажників” та інших противників нацизму⁴⁹. Влітку 1942 р. гітлерівці заарештували сотні людей у Вінниці, з яких розстріляли 300⁵⁰. 9 липня 1942 р. почалися арешти серед підпільників Дніпропетровська. Провокатор видав секретаря Дніпропетровського підпільного обкому М. Сташкова. До лютого 1943 р. було арештовано 85 осіб, з них 43 — розстріляно⁵¹. 25 липня 1942 р. арештовано всіх членів підпільної комсомольської організації м. Кадіївка, а в жовтні — підпілля Успенського району Ворошиловградської області. У січні-травні 1943 р. арештовано або вбито більшість учасників Херсонського підпільного “Центру” на чолі з П. Комковим. З березня до липня 1943 р. німецька і румунська контррозвідки розгромили підпільні Одеський обком, Водно-транспортний та Іллічівський райкоми, інші організації. Всього за цей час було арештовано 300 підпільників, більшу частину яких розстріляно⁵². Важких втрат зазнало радянське підпілля Харківщини і Полтавщини: загинули члени підпільних обкомів, а робота більшості райкомів була дезорганізована.

Разом з тим, незважаючи на втрати, 1942 р. став для радянського руху Опору переломним. Після гірких невдач 1941 р. він на другому етапі довів свою життєспроможність, зміцнив свої лави і став діставати підтримку все ширших верств населення. І хоча розгорнути справжню партизанську війну в краї не вдалося, все ж організований “згори” радянський рух Опору набув підтримки “знизу” і перетворився за своїм характером на народний, а не суто партійний, як раніше. Комуністичне підпілля, що врятувалося від розгрому, зберегло або відновило свою структуру та зв’язки і поступово розгортало активну боротьбу. Паралельним шляхом розпочався процес стихійного виникнення нових підпільних організацій і груп, які за своїм складом не були комуністичними.

При наближенні військ антигітлерівської коаліції та у зв’язку зі стратегічним переломом у ході воєнних дій на фронтах, коли стала зрозумілою немінуча поразка Німеччини та її сателітів, відбулася різка активізація руху Опору по всій Європі. Цьому також сприяли зростання невдоволення населення

окупаційним режимом, накопичення антифашистами досвіду боротьби, збільшення матеріальної допомоги з “Великої землі”.

Серед іншого, про активізацію Опору свідчили нові завдання, що ставили перед собою антифашисти по всій Європі. Так, у лютому 1943 р. Болгарська робітничка партія ухвалює директиву про переростання збройної боротьби у повстання, а компартія Албанії (у березні 1943 р.) — рішення про підготовку всенародного повстання проти окупантів. У другій половині 1943 р. створена Литовська визвольна армія. 9 вересня 1943 р. Християнсько-демократична, Ліберальна, Соціалістична, Комуністична партії, Партія дії, Партія демократичної праці утворили Комітет національного визволення Італії. Ця подія вважається початком загальнонаціонального руху Опору. У грудні 1943 р. чеський уряд у Лондоні погодився на створення партизанських груп у Чехії⁵³.

Якщо керівництво Армії Крайової протягом 1942 — першої половини 1943 рр. прямо забороняло своїм підлеглим активно боротися з окупантами аби не зазнавати даремних втрат, а влітку 1942 р. чисельність АК становила лише 2 тисячі бійців, то взимку 1944 р. вона зросла до 350 тисяч⁵⁴. “Аківці” зі зброєю в руках взяли участь у звільненні Львова та Вільнюса, організували надзвичайно потужне Варшавське повстання 1944 року, а чеські антифашисти — Празьке повстання 1945 року. Висадка військ союзників на півночі (червень 1944 р.) та півдні (серпень 1944 р.) Франції активізувала рух Опору, апогеєм якого стало повстання проти нацистів у Парижі (серпень 1944 р.). Звільнення Італії завершилося Квітневим повстанням 1945 року.

На початок 1943 р. у нелегальній діяльності на території України також стався вирішальний злам. Майже скрізь підпільно-партизанська мережа була не тільки відновлена, а й значно розширена і посилена. Проявами такого зламу стали перехід все більшої частини цивільного населення від пасивної ворожості до активної боротьби проти окупантів, активізація партизанської війни, подальше зміцнення підпілля, його підготовка і перехід до збройних методів боротьби при наближенні радянських військ, взаємодія партизанів і підпільників з Червоною армією.

У постанові ЦК КП(б)У “Про стан і подальший розвиток партизанського руху на Україні” за липень 1943 р. зазначалося: “Взимку 1942—1943 рр. і весною 1943 р. партизанський рух значно поширився і організаційно зміцнів... На активну боротьбу проти німецьких загарбників піднялися широкі маси радянського населення”⁵⁵. Про швидке зростання чисельності і впливу радянського підпілля в Україні свідчив у квітні 1943 р. начальник поліції і служби безпеки РКУ: “Спостерігається зростання і створення великих груп комуністичної партії в Київському, Миколаївському, Дніпропетровському, Сталінському, Сімферопольському округах поліції”⁵⁶.

На території Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Тернопільської областей діяла “Народна гвардія західних областей України”, перейменована наприкінці 1943 р. на “Партизанський рух західних областей України”, що об’єднувала до 600 осіб. У Глинянському районі Львівщини активністю відзначалася організація “Визволення Вітчизни”. Однак так і не були відновлені підпільні обкоми у Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій, Ізмаїльській, Одеській, Миколаївській, Львівській областях. В цілому, радянське

підпілля в західних областях України було слабким, не мало централізованого характеру в межах своїх областей і не знаходило широкої підтримки серед місцевого населення. Поруч із радянським, в Західній Україні активно діяло підпілля ОУН, польське та єврейське антифашистське підпілля.

У травні 1943 р. відновлює роботу Черкаський райком, а восени — Сімферопольський міськком. В Криму активно діють підпільники Севастополя, Ялти, Феодосії, Сейтлера, Красноперекопського і Первомайського районів. Влітку 1943 р. тільки у Києві боролися з загарбниками 5 підпільних райкомів і 128 організацій та груп. На початок 1944 р. на Вінниччині діяло 2 200 підпільників у складі понад ста організацій і груп, а на Волині антифашистську боротьбу спрямували підпільний обком, 11 райкомів та 39 низових організацій. Радянське підпілля Житомирської області об'єднувало 1 173 комуніста, Рівненської — 1600 осіб⁵⁷.

Якщо взимку 1941/42 рр. відбувався процес переходу радянських антифашистів від партизанських до підпільних методів боротьби, то в 1943—1944 рр. з наближенням Червоної армії відбувається зворотний процес. З наближенням фронту створювали партизанські загони і переходили до відкритої збройної боротьби підпільники Миколаївщини. Одними з перших стали до зброї підпільники сіл Баштанського району. В жовтні 1943 р. вони об'єдналися в партизанський загін на чолі з І. Калиниченком. У Великотокмацькому районі Запоріжчини на базі підпільних груп виріс й активно діяв партизанський загін І. Акулова та І. Щави. Синельниківський підпільний райком з Дніпропетровщини створив бойові групи з 60 бійців, які нападали на відступаючих німців. В пониззі Дніпра в містах Нікополі, Марганці, в Голопристанському, Орджонікідзевському та інших районах підпільники теж створили партизанські загони, які швидко розрослися та розпочали бойові дії. Так, створений улітку 1943 р. загін Г. Шконди у складі 80 бійців до осені подвоїв свою чисельність⁵⁸.

Ті ж, хто залишався в підпіллі, все більше уваги приділяли бойовим методам боротьби. Для бойової діяльності підпілля характерними були диверсії на підприємствах і транспорті, здійснення терористичних актів, псування ліній зв'язку, напади на дрібні фашистські гарнізони, поліцейні дільниці та сільські управи тощо. Основним напрямком бойової діяльності підпільників з кінця 1942 р. і до визволення краю від окупантів була підготовка до збройних повстань. Збройні виступи проти окупантів були найбільш гострою формою боротьби підпільників.

Визначною сторінкою діяльності радянського руху Опору стало Павлоградське повстання в лютому 1943 р. Користаючись з наступу Червоної армії на лівобережну Дніпропетровщину, місцеві підпільники виробили план повстання, яке очолили підпільні обком і міськком компартії. Повстання розпочалося 13 лютого 1943 р., коли німці оточили і знищили в бою 50 підпільників, які зібралися на шкіряному заводі. Однак це не зірвало планів повстання. 17 лютого бойові групи підпілля вдарили в тил окупантам, які стримували наступ на Павлоград 35-ї радянської дивізії. У повстанні взяло участь майже 500 павлоградців, які завдали відчутних втрат окупантам, врятували багато матеріальних цінностей і важливих об'єктів міста, прискорили звільнення міста від фашистів. Завдяки діям повстанців удалося зберегти незруйнованими майже всі підприємства Павлограда, склади з продовольством та лінії зв'язку⁵⁹. Але

22 лютого німці провели контрнаступ і радянські війська залишили місто аж до повторного його звільнення восени 1943 р. Після цього підпільна боротьба в Павлограді і околицях практично припинилася до кінця окупації, оскільки разом з Червоною армією покинула місто й більша частина підпільників.

Одночасно з Павлоградським повстанням здійснюють збройний виступ підпільники Петропавлівського району. Загін В. Фесенка, сформований з підпільників району, налічував понад 100 осіб. 17 лютого 1943 р., встановивши зв'язок з командуванням частин Червоної армії, партизани захопили Петропавлівку та прилеглі до неї села. Повстанці утримували райцентр протягом шести днів, поки німці не кинули проти них танки. Тоді загін з боями відійшов під Ізюм, де влився в регулярні з'єднання.

Потужне повстання 27 лютого 1943 р. вибухнуло у райцентрі Варва Чернігівської області. В результаті райцентр і прилеглі села на 2 дні опинилися в руках повстанців, яких налічувалося майже 300 осіб. Провівши кілька боїв з карателями, "народні месники" відступили і перейшли до партизанської тактики боротьби⁶⁰.

З наближенням Червоної армії до кордонів регіону восени 1943 р. знову повсюдно відбуваються збройні виступи радянських антифашистів. Так, з просуванням фронту до Дніпродзержинська у жовтні 1943 р. проти німців виступила бойова група з 30 підпільників на чолі з П. Педіском. Разом з радянськими військами група взяла участь у вуличних боях за місто. На допомогу дніпродзержинцям прийшли бойові групи на чолі з секретарем Криничанського підпільного райкому В. Терещенком.

Збройні групи самооборони для збереження промислових підприємств і матеріальних цінностей від пограбування і знищення окупантами були створені на підприємствах Дніпропетровська, де вони не дали ворогові зруйнувати електростанцію на заводі ім. Петровського, міський водогін, багато будівель⁶¹. Зі зброєю в руках під час боїв за Мелітополь Запорізької області виступили групи Щеглова і Матюхіна. Підпільні організації Новоодеського і Березнегуватського районів Миколаївщини, херсонський "Центр", краснодонська "Молода гвардія" також вели підготовку до збройного виступу, але здійснити його не змогли⁶². Масовий збройний виступ проти німців готував і запорізький "Ревком", організувавши до 40 бойових груп. Однак 15 березня 1943 р. він був зірваний арештом керівників "Ревкому" і близько 50 підпільників⁶³.

Такі збройні виступи стали важливим етапом розвитку радянського антифашистського руху, продемонструвавши, що він став значною політичною і воєнною силою, і змусивши окупантів ще більше посилити свої гарнізони й окупаційну адміністрацію.

Одним з важливих критеріїв оцінки ролі радянського руху Опору в боротьбі проти загарбників є його ефективність. Її складовими вважаються масовість Опору, прямі військові та економічні втрати, завдані окупантам, малий відсоток власних втрат, кількість окупаційних сил, які антифашисти відтягували на себе, морально-психологічний вплив на окупантів та цивільне населення. За офіційними даними, протягом 1941—1944 рр. на окупованій території України діяло 22 підпільних обкоми, 13 інших великих підпільних центрів, 200 міськомів і райкомів КП(б)У, понад 50 підпільних обкомів, міськомів і райкомів комсомолу, 3,5 тис. низових організацій і груп, в яких налічувалося понад 100 тис. патріотів⁶⁴.

Однак у встановленні кількісних показників діяльності радянського підпілля на шляху дослідника зустрічається кілька проблем. По-перше, умови боротьби в підпіллі були такими (сувора конспірація, загибель багатьох учасників, втрата свідчень), що первинних документів про неї збереглося дуже мало. Тому досить проблематично документально простежити внесок кожного підпільного осередку у перемогу над агресорами.

По-друге, процес збирання документів про радянський рух Опору був складним. Після визволення певної території, а також одразу після війни державним і військовим органам у важких умовах і в стислий термін потрібно було зібрати відомості про рух Опору, які документувалися і відкладалися в різного роду архівосховищах. Наприклад, 14 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ УРСР наказав начальникам обласних, міських і районних відділів МВС скласти довідки про партизанський рух в Україні з 11 пунктів до 1 березня 1948 р. Тобто за три місяці треба було зібрати фактичний матеріал, перевірити його, скласти офіційні документи, узгодити їх з місцевими партійними органами і надіслати в Архівне Управління МВС УРСР та в місцевий облдержархів. Зрозуміло, що за такий короткий термін якісно зробити такий величезний обсяг роботи було неможливо.

Аналіз цих матеріалів показує, що вони містять значну частку неправдивої та необ'єктивної інформації. Причому така інформація накопичувалася і потрапляла до документів як під час війни, так і після її закінчення. При складенні довідок про партизанський рух можливі були численні помилки, недбалість, оковамилювання і приписки. Відкидалися лише повністю сфальсифіковані звіти командирів партизанських загонів і керівників підпільних організацій, перевірка яких свідчила про те, що даний загін (організація) взагалі не діяв. Якщо ж факт існування і антифашистської боротьби підтверджувався, то, як правило, звіт затверджувався, незважаючи на те, що міг містити в собі значні фальсифікації. Так, у постанові бюро Запорізького обкому КПУ від 11 серпня 1945 р. констатується повна неправдивість звітів легендарного підпільного запорізького "Ревкому", зокрема вражаюча різниця між даними, наведеними у першому та другому звітах. Так, за першим звітом "Ревком" об'єднував 18 партизанських загонів в кількості 2 111 осіб, які вбили 15 130 окупантів, пустили під укіс 22 ешелони, знищили 24 паровози, 572 вагони, 320 автомашин, 14 танків, 7 бронетранспортерів. За другим звітом "Ревком" керував діяльністю 9 партизанських загонів і 931 особою, які вбили 580 окупантів, пустили під укіс 7 ешелонів, знищили 9 паровозів, 176 вагонів, 29 автомашин.

У результаті перевірки було встановлено, що деякі партизанські загоны, включені до складу "Ревкому", насправді були невеликими підпільними групами, інші — нічого спільного з "Ревкомом" не мали, а загін В. Васильєва був вигаданий. У постанові зазначено, що диверсії на залізницях, про які йдеться у звітах, у більшості вигадані, а визначити, хто справді здійснив катастрофи поїздів з хлібом на перегоні Кушугум-Балабине, важко, оскільки на ці акції претендували ще й групи Самсики, Скрипниченка та ін. Далі в постанові зазначено: "...члени Ревкому Сажченко, Венгеренко, Теренник та ін. в своїх звітах... стали на шлях відвертої брехні... приписуючи собі неіснуючі заслуги, зараховуючи до числа партизанів неприторенних ворогів, зрадників

і пройдисвітів... Крім того, в списки партизанів внесено 120 чоловік, які не брали ніякої участі в боротьбі... й отримали партизанські документи від Сажченка за пшеницю, поросят та ін. продукти”⁶⁵. З цих документів можна зробити висновок про недостовірність принаймні деяких фактів і цифр у них і неможливість їхнього використання без певних застережень.

Дані про партизанський рух, зібрані і перевірені під час війни працівниками представництв УШПР при Українських фронтах і використані в 1947—1948 рр., є ще менш достовірними і більш приблизними, оскільки для збирання об’єктивної інформації їм в умовах війни бракувало часу, засобів і самих свідків та учасників Опору, багато з яких з різних причин залишили місцевість, де вели боротьбу. Так, начальник опервідділу ШПР при 3-му Українському фронті, який займався перевіркою партизанських звітів, визнавав у листопаді 1944 р., що його відділ не міг охопити перевіркою всі звіти, тому брали лише ті з них, що викликали сумнів. Наприклад, опергрупа по Миколаївській області перевірила діяльність 19 партизанських загонів та підпільних організацій. 13 звітів було підтверджено, а 6 визнано сфальсифікованими. Найбільш характерним серед останніх був звіт І. Янера. Він перед приходом Червоної армії створив у с. Березнегувате невелику групу, головню з людей, яким треба було реабілітуватися перед радянською владою. У звіті Янер вказав, що в загоні було 280 осіб, загін потопив 3 баржі, 4 буксири, знищив до 1 000 фашистів. Перевірка показала повну невідповідність звіту реальним фактам⁶⁶.

Документи про чисельність організацій і загонів, час і результати їхньої діяльності, що зберігаються в центральних і місцевих архівах, також зі зрозумілих причин містять деякі дрібні невідповідності, огріхи, неточності й помилки на письмі, зроблені ще при складанні цих документів. Наприклад, за одними даними, партизанський загін В. Бабича (Дніпропетровська область) налічував 34 особи, з яких 21 був комуністом, 2 — комсомольцями, 11 — безпартійними. За іншими даними, в загоні перебувало 45 осіб, з яких 28 комуністів, 3 комсомольці, 14 безпартійних⁶⁷.

Дослідники М. Коваль, С. Макарчук, О. Гогун та А. Кентій звертають увагу на радянську систему приписок при підготовці історичних документів, цілеспрямоване насичення джерел та історіографії урізаною правдою і відвертою дезінформацією, на ретельну селекцію всіх збірників документів та неодноразове просіювання архівних фондів з метою усунення негативної інформації⁶⁸. Прикладом такої селекції є бесіда зав.інформаційним сектором відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Слинька з колишнім секретарем Кіровоградського підпільного обкому М. Скирдою, записана 23 червня 1944 р. В цьому друкованому тексті пізніше зроблені рукописні виправлення, викреслені деякі речення, які в невивідному світлі подають моральний стан радянських антифашистів у 1941—1942 рр., свідчать про їхню тривалу пасивність, а також вписано кілька обов’язкових тоді ідеологічних штампів⁶⁹.

П. Брицький називає перебільшеними дані радянських дослідників щодо втрат окупантів від дій партизанів та підпілля і критикує фальсифікації, що здійснювалися з санкції та за вказівками “згори”. Так, на XVI з’їзді КП(б)У зазначалося, що в окупованій Україні в роки війни було створено

14 підпільних обкомів, 154 міських і районних комітети, 700 підпільних організацій. У 1967 р. з'явилися інші цифри: 16 обкомів, 172 міських і районних комітети, 700 партосередків, а в 1975 р. уже говорилося про 23 обкоми, 685 міських і районних комітетів і 4 315 партосередків⁷⁰.

Пізніше в “Истории Великой Отечественной войны Советского Союза” з'явилися дані, що в Білорусії проти фашистів боролися 374 тис. партизанів і понад 70 тис. підпільників, тим часом як в Україні — відповідно 220 і 34 тис. Відтоді розпочалося змагання між керівництвом України і Білорусії. 28 листопада 1961 р. президія ЦК КПУ ухвалила постанову “Про недоліки в обліку учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.”, де йшлося про те, що було не враховано як учасників радянського руху Опору багатьох зв'язкових, розвідників, провідників, господарів явок, осіб, які переховували і лікували поранених бійців, поширювали листівки, лагодили партизанам зброю, постачали продукти, випікали хліб тощо. Невдовзі було визнано діяльність нових партизанських загонів і груп. У травні 1962 р. в Кіровоградській області додатково було “виявлено” понад 2 500 учасників патріотичного руху⁷¹. Таким чином, цифра в 100 тисяч підпільників, які брали участь в антифашистській боротьбі протягом усього періоду окупації України, виглядає надзвичайно перебільшеною⁷², а встановлення реальної кількості учасників радянського підпілля є завданням майбутнього наукового дослідження.

З огляду на ці факти, до звітів керівників підпілля (партизанів), документів УШПР і партійних органів, особливо до кількісних показників (як-от кількість організацій і загонів та їх учасників, розміри заповідяних окупантам втрат і розміри наданої Червоній армії допомоги) слід ставитися вельми критично і використовувати лише як приблизні й такі, що віддзеркалюють певні явища і загальні тенденції, а не цілком достовірні факти.

З іншого боку, вищевказані кількісні перебільшення певною мірою врівноважуються тим, що в Україні під час окупації діяло багато невеликих підпільно-партизанських груп, про які відомо дуже мало або взагалі невідомо, переважно з причини загибелі цих груп. Тому роботу, проведenu відповідно до постанови “Про недоліки, допущені по відношенню до учасників антифашистського підпілля і партизанського руху на Україні...” від 1961 р., що привела до значного збільшення офіційної кількості організацій і загонів та загальної кількості антифашистів, не можна вважати цілком апологетичною. Адже завдяки цьому істотно активізувалася справа нагромадження в архівах документів з антифашистської боротьби в Україні.

Таким чином, радянське підпілля було організоване у 1941 р. з ініціативи Комуністичної партії, державних і воєнних органів Радянського Союзу. В підпіллі було залишено близько 30 тис. осіб. Спочатку воно складалося лише з підпільних комуністичних і комсомольських організацій, а створення непартійних антифашистських організацій не передбачалося. Партійно-державні органи одразу взяли радянський рух Опору під свій ідеологічний, кадровий і організаційний контроль. Впродовж усієї війни компартія намагалася утримувати під своїм впливом і керівництвом не тільки партійне і комсомольське, а й так зване патріотичне підпілля, яке виникло стихійно і основний

склад якого не був комуністичним. Партійні центри ставили перед підпіллям завдання, направляли, координували і контролювали його дії, підпорядковували діяльність окремих організацій інтересам фронту. Ідеологічною основою більшості радянських підпільних формувань були більшовицькі постулати, а відновлення радянської влади — їхньою кінцевою метою.

Москва поставила перед радянськими антифашистами завдання тотальної і безкомпромісної війни, підпорядкованої інтересам Червоної армії, незважаючи на власні труднощі і втрати. Одним з найбільш ефективних та масових видів руху Опору стала підпільна боротьба, що була поширена по всій території України і здійснювалась у різноманітних формах: від антифашистської агітації та пропаганди — до масштабних диверсій і збройного повстання проти окупантів.

Через недоліки в управлінні, брак досвіду та відсутність широкої підтримки населення на першому етапі свого існування радянське підпілля зазнало важкого удару. Лише 10 % підпільних організацій пережили зиму 1941/42 рр. Проте набуття досвіду боротьби та зростаюча підтримка населення протягом 1942 р. привели до активізації комуністичного підпілля та стихійного виникнення нових патріотичних груп.

Специфіка українського ландшафту зумовила те, що у степових та лісо-степових районах УРСР тривале існування партизанських загонів було неможливе. Тому на більшості території України головною антифашистською силою виступали підпільні організації, які за необхідності змінювали свою тактику з підпільної на партизанську і навпаки.

У 1943—1944 рр. радянське підпілля зростає чисельно й здобуває масову підтримку цивільного населення, ініціатива у боротьбі переходить від гітлерівців до антифашистів. Кульмінацією діяльності підпільників стають збройні повстання проти загарбників та безпосередня взаємодія з підрозділами наступаючої Червоної армії при захопленні населених пунктів.

Оцінюючи вклад радянського підпілля у перемогу над ворогом, слід наголосити, що впродовж 1941—1944 рр. в його лавах боролись з ворогом десятки тисяч людей, які завдали окупантам відчутних втрат у живій силі, техніці, ослаблювали його економічний потенціал, зміцнювали віру українців у перемогу та підривали волю до боротьби у німецько-фашистських загарбників. Підпільники боролися з поневолювачами навіть там, де цього не могли робити партизани. Саме тому підпільні форми Опору стали основними в більшості регіонів, за винятком українського Полісся.

Історичне значення антифашистської боротьби українців у тилу ворога полягає в тому, що ця боротьба засвідчила несприйняття нацистського “нового порядку” більшістю українців, продемонструвала мужність і стійкість українського народу, його вагомий внесок у вигнання окупантів та зробила його одним з народів-переможців у Другій світовій війні.

¹ Чайковський А.С. Невідома війна. — К., 1994. — С. 99.

² див.: Кучер В.І. Бойова діяльність антифашистського підпілля на Україні, 1941—1944. — К., 1983. — С. 5.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). Ф. 57. — Оп. 4 — Спр. 388. — Арк. 20.

- ⁴ Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 19. — Оп. 8. — Спр. 1. — Арк. 7–8.
- ⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 231. — Арк. 1.
- ⁶ Державний архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1 ; ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 388. — Арк. 20, 41.
- ⁷ *Шайкан В.А.* КПСС — организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднепровье в годы Великой Отечественной войны (1941–1944 гг.). Дисс... канд. истор. наук. — Днепропетровск, 1989. — С. 46–47, 50.
- ⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 388. — Арк. 20, 41.
- ⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. В 3-х т. — К.: Политиздат Украины, 1975. — Т. 1. — С. 298.
- ¹⁰ *Григоревич Д., Денисенко П., Немятый В.* Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны. — К., 1976. — С. 155, 161.
- ¹¹ *Петровський В.В., Радченко Л. О., Семененко В.І.* Історія України: Неупереджений погляд. — Х., 2007. — С. 440.
- ¹² Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. — К., 2000. — С. 225.
- ¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 197. — Арк. 133–134.
- ¹⁴ Там само. — Ф. 62. — Оп. 2. — Спр. 390. — Арк. 14.
- ¹⁵ *Немятый В.И.* Партийное подполье юга Украины в годы Великой Отечественной войны (на материалах Николаевской и Херсонской областей): Дисс... канд. истор. наук. — К., 1964. — С. 93.
- ¹⁶ ДАДО. — Ф. 268. — Оп. 2. — Спр. 58. — арк. 29–115; Ф. 19. — Оп. 8. — Спр. 1. — Арк. 7.
- ¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 14. — Арк. 13; Спр. 32. — Арк. 281.
- ¹⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 8. — Арк. 22.
- ¹⁹ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 191. — Арк. 18, 20–23, 25–26.
- ²⁰ Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. — С. 223.
- ²¹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. В 2-х кн. — К., 1985. — Кн. 1: Борьба в подполье. — С. 76.
- ²² *Петровський В.В., Радченко Л.О., Семененко В.І.* Назв. праця. — С. 438.
- ²³ Центральный державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОУ). — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 55.
- ²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 130. — Арк. 6–7; Спр. 226. — Арк. 44.
- ²⁵ *Клоков В.И.* Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине. 1941–1945. Историографический очерк. — К., 1978. — С. 46.
- ²⁶ *Курас И.Ф., Кентий А.В.* Штаб непокоренных. — К.: Политиздат Украины, 1988. — С. 13.
- ²⁷ *Виноградов С.В.* Діяльність патріотичних сил по антифашистському вихованню населення окупованої території України (1941–1944 рр.): Дис... канд. істор. наук. — К., 1994. — С. 21.
- ²⁸ *Чайковський А. С.* Назв. праця. — С. 22.
- ²⁹ ЦДАВОУ. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 394. — Арк. 4.
- ³⁰ *Чайковський А.С.* Назв. праця. — С. 202.
- ³¹ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 111. — Арк. 27.
- ³² Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 197. — Арк. 118; Спр. 347. — Арк. 38.
- ³³ Там само. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 10.
- ³⁴ Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 267. — Арк. 201, 203.
- ³⁵ *Кондратенко Л.В.* Крах экономических планов немецко-фашистских захватчиков на Украине. Историографический очерк. Изд. 2-е. — К., 1980. — С. 58.

- ³⁶ Див.: *Слободянюк М.А.* Антифашистський рух Опору в Південній Україні (1941—1944 рр.): Дис... канд. істор. наук. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 76—78.
- ³⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 2. — С. 182.
- ³⁸ ЦДАВОУ. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 296. — Арк. 4.
- ³⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 197. — Арк. 73.
- ⁴⁰ ЦДАВОУ. — Ф. 3676. — Оп. 4. — Спр. 308. — Арк. 55.
- ⁴¹ *Клоков В., Кулик І., Слінько І.* Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. — К., 1957. — С. 53.
- ⁴² Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. В 2-х кн. — К.: Наукова думка, 1985. — Кн. 1: Борьба в подполье. — С. 44—45, 51—52, 55.
- ⁴³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 474, 475, 477.
- ⁴⁴ *Григоревич Д., Денисенко П., Немятый В.* Назв. праця. — С. 61, 62.
- ⁴⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: В 3-х т. — К., 1985. — Т. 1. — С. 434.
- ⁴⁶ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.): Сборник документов и материалов. — Днепропетровск, 1962. — С. 78.
- ⁴⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 171. — Арк. 137.
- ⁴⁸ ДАМО. — Ф. 10. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 8.
- ⁴⁹ *Кучер В.І., Чернега П.М.* Україна у Другій світовій війні (1939—1945). — К., 2004. — С. 149.
- ⁵⁰ *Чайковський А.С.* Назв. праця. — С. 19.
- ⁵¹ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. — Днепропетровск, 1962. — С. 88.
- ⁵² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 2. — С. 190.
- ⁵³ *Яровий В. І.* Новітня історія країн Східної Європи. 40-ві — 90-ті роки ХХ ст. Курс лекцій. — К., 1997. — С. 8, 24, 38.
- ⁵⁴ *Козлітін В.Д.* Друга світова війна 1939—1945 рр.: Навч. посібник. — Х., 2001. — С. 180, 183.
- ⁵⁵ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945. Документы и материалы. В 3-х т. — К., 1985. — Т. 2. — С. 242.
- ⁵⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 1. — С. 193, 194.
- ⁵⁷ Там само. — Т. 3. — С. 70—72.
- ⁵⁸ Там само. — Т. 2. — С. 240.
- ⁵⁹ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 8. — Спр. 4. — Арк. 33—36; Оп. 5. — Спр. 130. — Арк. 19.
- ⁶⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 2. — С. 224—226.
- ⁶¹ Там само. — С. 386.
- ⁶² ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 267. — Арк. 189, 205.
- ⁶³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг. В 3-х т. — К., 1975. — Т. 2. — С. 226.
- ⁶⁴ Там само. — Т. 3. — С. 414.

⁶⁵ Державний архів Запорізької області. — Ф. 102. — Оп. 30. — Спр. 207. — Арк. 90—97.

⁶⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 151. — Арк. 20.

⁶⁷ ДАДО. — Ф. 19. — Оп. 8. — Спр. 1. — Арк. 317—319; Ф. 268. — Оп. 2. — Спр. 58. — Арк. 11.

⁶⁸ *Макарчук С.С.* Документальні публікації в Україні з історії другої світової війни: Автореф. дис... канд. істор. наук. — Київ, 1994. — С. 12—22; *Коваль М.В.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика // Укр. істор. журн. — 1995. — № 3. — С. 7—8; “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...”. Красные партизаны Украины, 1941—1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / Авт. сост.: *Гогун А., Кентий А.* — К., 2006. — С. 65—75.

⁶⁹ Державний архів Кіровоградської області. — Ф. 429. — Оп. 3. — Спр. 12. — Арк. 80—84.

⁷⁰ *Брицький П.П.* Україна у другій світовій війні (1939—1945 рр.). — Чернівці, 1995. — С. 61.

⁷¹ *Чайковський А.С.* Назв. праця. — С. 247, 248.

⁷² *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). — К., 1999. — С. 270.